

KÉT SORSFORDULÓ

Márai Sándor portréjához

*És a haza? Mit válaszol? A drága
Hangszer, az anyanyelv, most mit felel?
Visszhangzik-e, mint Petőfi szavára,
Vallja-e, hogy most „élni halni kell”?*

(Márai Sándor: Verses Könyv 1944–1945)

A magyar szépprózának meghatározó munkái, a csúcok közül kimagaslók, nem csupán egy évtizedben, hanem szinte egyetlen esztendőben jöttek létre. Kassák Lajos ugyan már 1932-ben megírta remekművét, az *Egy ember életének* első hat kötetét, de a hetedik és a nyolcadik kötetet éppen az alatt írta, amikor Illyés Gyula *A puszták népét* 1934 folyamán közre adta. Móricz Zsigmond 1935-ben jelentette meg az *Erdélyt*, de a nagyszerű trilógia első része, a *Tündérkert* már korábban készen volt. Márai Sándor – kinek egyik leghíresebb művéről beszélni kívánunk – 1934-ben publikálta az *Egy polgár vallomásait*.

Életrajzi jellegű írás mind a négy. Azok, még akkor is, ha a vallomásosság formailag csak a háromban egyértelmű, hiszen az *Erdély* történelmi regény. De tekintsünk a jelen és a múlt roppant eleven párhuzamosságára vagy a Báthori-Bethlen Gábor rajzban az Ady–Móricz tükröződésre: a csaknem életrajzi jelleg szubjektivitása szembeszökő. Márai Sándor írása, az *Egy polgár vallomásai* pedig vallomás a javából, abban kétség nem lehet. Még akkor is, ha odaírták a kiadás élére – ahogy ez szokásos –, hogy a regényes életrajz szereplői költött alakok. Ám legyenek költöttek – ha éppen úgy akarjuk. Létrejött idején a megírt *életrajzi* mű és a megélt élet különbözhet egymástól. De ahogy múlik az idő, elmúlnak a különbségek. Az esetleges ködös élettények sorából *bizonyos* mű lesz, egyetlen érvényű, egyetlen hitelű írás. Akarva vagy se, az alakított vallomás végérvényessé teszi önmagát.

Újraolvasva az *Egy polgár vallomásait*, megpróbáljuk hát Márai életét ekként elmondani, méghozzá sarkítva, tömörítve, történetesen egyetlen szálát gombolyítva fel. Házasságának sorsfordító mozzanatát, mely egyben írói kialakulásának is érlelő, meghatározó mozzanata. Lesz persze ebben a történetben később egy másik sorsalakító mozzanat is. De nézzük előbb a pálya kezdetét!

Volt Kassán a század elején két különleges család – Capulet és Montague? Ez azért túlzás. De egymásról ugyan tudó, ám egymástól szakadékosan, teljességgel távoli. Köszönő, de nem érintkező. Az egyik egy magas köztisztviséget viselő cipszer család volt, a másik kifinomult, gazdag, neológ zsidó család. Az első világháború után a két család egy-egy fiatalja véletlenül összefutott egymással Berlinbe. Szöktetés azért talán – mondják – így

is volt, de nem, nem lett Rómeó és Júlia-történet belőle; csak elkezdődött sorsszerű históriájuk – más befejezéssel.

Márai Sándor huszonhárom évesen, mely a századnak is éppen huszonharmadik éve volt, így írja le találkozásukat az *Egy polgár vallomásaiban*: „Akkor éppen apám látogatott meg Berlinben. Prágából jött egy napra. Apám akkor a magyar párt szenátora volt Csehszlovákiában, s a felsőház szünetét használta fel erre a látogatásra. Soha azelőtt, sem később nem járt Berlinben. Nem tudom, mi a „véletlen”, nem tudom van-e értelme ilyen csoportosításoknak. Életemhez ennek a két embernek volt csak igazán köze. A színház előcsarnokában ütköztünk össze. Apám, mikor figyelmeztettem, gépiesen üdvözölte, és rövidlátón nézett utána. – Ki volt ez?– kérdezte mellékesen. S mikor megmondtam, udvariasan mondotta: –Nagyon szép.– Aztán visszamentünk a nézőtérre, s nem beszéltünk róla többet.”

Ez ugye csupán egy véletlen találkozás. Hogy lett belőle szerelem? Banális, „meglátni és megszeretni” villámszerűen, de nem egy percre, hanem egy életre. És egyáltalán milyen volt ez a sorsszerű szerelem?

A történetnek jellemzőek és mélyek az előzményei. Kezdjük azon, hogy a múlt mélyében a kiskamasz fiú, a jövő Rómeó egyszerre csak beleszalad a vakvilágba. Gondos nevelés, ápolt környezet ellenére nekiindul az erdőknek, bozótoknak, mezőknek. Bogyókból él, emberektől távol. Harmad- vagy negyednapra fogják meg a csendőrök és viszik haza. Szokványos eszképzimus ez, önmagában, a korban megesik, látszólag nincs túlzott jelentősége. Csakhogy egy ilyen lelkiállapotnak mégis lehetnek stabilnak tetsző utókövetkezményei. Másképp jellegzetesek, de maradandók. Egyelőre csupán annyi, hogy a felserdült fiatalember otthagyja Kassát, a családot, és tizennyolc évesen külföldre megy. Történetesen tanulni az egyetemen, újságírás-tudományt, Leipzigbe, Frankfurtba, Weimarba – ahol élettartóan kerül Goethe szellemének vonzáskörébe. Közben az egyetemi tanulmányokból írás lesz. Mégpedig mellékesen. Hályogkovácsszerűen. Leipzigben például azzal a kikötéssel, hogy a *Drache* című kis folyóiratban ne legyen olyan írás, mint a *Leipziger Neueste Nachrichten*ben. Hát a cikkek nem olyanok voltak. A *Drache* című lapocska „olyan riadalmat keltett Leipzig szellemi körében, mint a pezsgőpor egy polgári család éjjeli edényében”. Aztán ez a fiatalember áttelepedett Frankfurtba, s küldött egy tárcát ismeretlenül és persze névtelenül a *Frankfurter Zeitung*nak, a világlapnak. Másnap közölték, s ő egy idő múlva olyan írók mellett jelent meg, mint Hermann Hesse, Thomas és Heinrich Mann és Stefan Zweig, akivel személyesen is megismerkedik.

Azt mondja magáról tizenkilenc évesen, hogy Frankfurtban az ottani év megmunkált benne valamit. „Gyöngé voltam még ahhoz, hogy igazán írni tudjak, kifejezzek valamit, ami csak az enyém, s úgy fejezzem ki, ahogy csak én tudom. Az apró rajzok, amelyeket a frankfurti lap közreadott, verseim, egy dráma kísérletem, mindez csak dadogó, néha jó svádájú jelentkezése volt valamilyen kezdetleges kifejezőkészségnek, amely úgy hasonlított az íráshoz,

mint a jó hallású gyermek pötyögtetése a zongorán a zenész biztonságához, amellyel birtokba veszi a hangszert.”

Viszont az írás, mint ahogyan később, már Berlinben ráébredt, „nem egyéb, mint magatartás, nagy szóval úgy mondhatnám: erkölcsi magatartás. Észrevettem, hogy feladat vár reám, melyet nekem kell egyedül, külső segítség nélkül elvégezni; s mert gyöngének és készületlennek éreztem magam, ez a szorongással, néha iszonyattal töltött el”.

És ez már lélektani kérdés. De volt-e vajon, és mi volt, ami eszképzizmus nyomán megmaradt? A neurózis mindenesetre, mely Márai szerint még az érettségi után is fennállt. Majd így indította az életét tovább: „A menekülésvágy azóta is kísért, bizonyos életszakokban kitör rajtam, felrobbantja életkereteimet (...) Így menekültem a számomra kijelölt mesterség előtt (...) így menekültem első ifjúságomban városról városra, meghitt és ismerős éghajlatok alól idegen éghajlatokba, míg az állandó otthontalanság természetes állapotnak tűnt, idegrendszerem berendezkedett a veszélyérzetre, s valami mesterséges fegyelemben dolgozni kezdtem.” S hozzáteszi ehhez a Máraira oly jellemző, mély megállapításhoz: „A munka az egyetlen princípium, melynek szellemében az író megengedheti magának az alázat fényűzését (...), de ha egész egzisztenciájával elmerül az életben, a kalandban vagy az élményben, elvesztette írói rangját”.

Íme, sok minden más mellett ezt a princípiumot, a század legjobbjával azonos erkölcsi alapmagatartást találja meg Márai Berlinben.

Hogy milyen volt a húszas évek Berlinje? Ennek az időszaknak végletes atmoszféráját döbbenetesen ábrázolja az *Egy polgár vallomásainak* jó néhány fejezete. (Tudnivaló, hogy számosan megírták Erich Kästnertől kezdve Heinrich Mannig és tovább, és más magyar írók is felvázolták, nemcsak Márai.) Ő történetesen ilyen részleteket ragadott ki a maga számára: „A föld feletti, magas hidakon robogó vasút egyik állomásával szemközt vettem szállást, vörös téglából épült, Richtercocka-épületekre emlékeztető bérházban, a Blücherstrassén. Villanyvilágítást nem vezettek még be a házba. A falépcsők minden lépésre nyikorogtak, a ház reggelig visszhangzott az érkezők lépéseitől, a lakók zöme hajnal felé járt haza, proletárház volt, tele parazitákkal, s mind az éjszakai Berlin hulladékaiból tengették életüket. Laktak itt pincérek, táncosok, prostituáltak. Csodálatos ösztönnel találtam ide, rögtön az első napon. Lakhattam volna néhány utcával arrébb, az előkelő Westend házainak számlálhatatlan albérletei valamelyikében. De az első időben ösztönszerűen ide rágtam be magam, ebbe az ő-Berlinbe, ahol még petróleummal világítottak, tájszó-lással beszéltek, mindenki cinkosa volt kissé a másiknak, s éjjel rendőri riadóautók vijjogásától visszhangzottak az utcák. Most már tudom, hogy nem nagyvárosi, alvilági romantikát, nem érdekességet kerestem ott. Emberi meleget kerestem, közelséget, valami valószerűt (...). Egy pillanatig sem volt unalmas fiatalnak lenni Berlinben – folytatja Márai, egyszerre jellemezve környezetét és lelki érlelődésének tapasztalatait. – Soha, sehol nem találkoztam később anyyi

jóindulatú emberrel, mint a berlini esztendőkből, a németek között. Olyan elveszettek voltak, a lelkek telítve zavarral, félelemmel és bosszúvágygal. S olyan éhes volt a város, éhes életörömről, stílusra, új kifejezési formákra... Ebben az időben lobogott még bennem az a különös hófokú és fényességű láng, a tiszta, zavartalan Érosz öröme, amely módot adott reá, hogy a szerelemnek átadjam magam, s ne érezzek utána büntudatot vagy macskajajt. A különös érzés, mintha szeretkezés után menekülnöm kellene a 'tett színhelyéről', nem hatalmasodott még el bennem. Két kézzel nyúltam minden után, amit Berlin elém sodort, félelem és szándék nélkül. Olyan igazán, olyan gyanúsán fiatal voltam (...). A berlini idő első szakasza telítve volt meglepő szerelmi élményekkel. – S ahogy Kästner ábrázolja vagy például a magyar Enczi Endre – a nemek zavara elhatalmasodott a nyugtalan városban. Nőket ismertem meg, akik titokban porosz katonatisztek voltak, négy fal között monoklit viseltek, szivaroztak és odáig vitték az átváltozást, hogy éjjeliszekrényükön katonai szakkönyvek heverték. És férfiakat, akik nappal gyárakat vezettek, s éjjel kígyóbüvölőnek öltöztek." Így ír, ilyen kihegyezetten, abszurdul, csaknem parodisztikusan Márai.

Ebben a külső és belső zűrzavarban jelent meg a Júlia-szerű Lola, akit Kassáról „felejteni” küldtek el Berlinbe. Kapcsolatukat, pontosabban hatásukat egymásra így mondja el: „Nem tehettem semmit és nem tehettem semmiről. Később sokszor elvettem férfiaktól nőket, s tőlem is elvettek nőket férfiak. Ilyenkor büntudatom volt, vagy szégyelltem magam, vagy kakaskodtam, mindenesetre 'magyaráztam' valahogy a francia négyeseket. Mikor Lolával találkoztam, nem magyaráztam magamnak, sem másnak semmit, amint az ember nem tartja szükségesnek magyarázni, hogy él és lélegzik. Egy barátom Párizsban, az Avenue Wagramon, délután négykor 'leszólította' az utcán azt a nőt, akivel később az életét töltötte. A nő szűz volt, és elment vele. Fölmentek egy garniszállóba, s aztán tizenöt évig együtt maradtak. Minden emberi kapcsolat így kezdődik. Soha nem 'udvaroltam' senkinek. Nem is tudom, hogyan kell – vagy magától beszél egy találkozás, rögtön az első pillanatban, vagy hiába való minden beszéd. Ültünk a Kurfürstendammon a teaszalonban, félórája beszélgettünk már, aztán hallgatunk és néztük a táncolókat. Ennek a délutánnak minden részletére különös élességgel emlékszem. Úgyszólván nem is beszélünk még személyes dolgainkról, s már kissé gondterhelten ültem mellette, bámultam a táncot, s arra gondoltam, miből élünk majd meg (...). Mind a ketten rosszkedvűek voltunk. Olyan 'hát kellett ez nekünk?' érzés volt ez, feszengés, szomorúság. Valakit meg kell ismerni, minden titkával s minden következménnyel: ez az, amit langyos és általános szóval szeretetnek neveznek. A megismerés, a tökéletes megismerés sohasem idill. Szomorúan baktattunk haza. Mikor a kapuban elváltunk, észrevettem, hogy sír (...). Néhány hónap múlva elvettem feleségül.”

A házasság persze nem boldog lezárás, happy end, mint Courts-Mahler regényekben, hanem konfliktus. „Lola az első hetekben sokáig sírt, érezte, hogy

valami nincs rendben, és – sokkal finomabb ösztöneivel – átérezte azt is, hogy nehéz, majdnem lehetetlen itt már rendbe hozni valamit (...). Mint valami öreg férj – mondja Márai – zsörtölődéssel kezdtem házassági pályafutásomat, ötletszerűen jártam haza, gyakran megsértődtem, lármáztam. Lola csillapított, mint egy gyermeket. Ő csak annyit érezhetett kétségbeesetten, hogy valami baj történt velem, nem is most közöttünk, hanem sokkal régebben – valami eltört, elszakadt bennem, nem tudom teljesen átadni magam egy érzésnek, egy kapcsolatnak, haragszom valamiért, már nagyon régen haragszom (...). Valami elviselhetetlen megaláztatás emléke kínozott.”

Kamasz elmenekülés hazulról, négyévnyi, az otthontól már-már elidegenítő németországi tartózkodás, fel-felparázsló konfliktusokkal teli házasság, extrém lelki és extrém történelmi körülmények között, már az íráság, a beérkezetség határán – hiszen a német világlapokon túl, közben Kassán, Prágában és Budapesten is megjelennek Márai Sándor írásai – elindulnak Franciaországba. Hat hétre tervezik az utazást, és hat évre maradnak. Tíz esztendő ez, elég fantasztikus belső és külső tíz év. Közben van ugyan egy olasz út, Lola egy darabig Kassára is visszatér, de Márai Magyarországtól távol Párizsban marad. Igaz, közben utazik is, bejárja a mai Palesztina, Szíria, Egyiptom, Izrael területét. A *Frankfurter Zeitung* megbízásából riport könyvet ír, *Az istenek nyomában* című nagyszerű és problémáival ma is érvényes könyvet. Az államalakulatok, a határok változtak közben, a látó-értő író felismerte gondok nagyjából azonosak. Márai ekkor huszonöt éves. Majd megír egy francia tárgyú remeklést, az már regény, az *Idegen embereket*, egy külföldi fiatalember és egy francia lány történetét. Azt, hogy az idegenség hogy robbantja szét a szerelmet, a harmóniát, a különbözős, a család, a múlt ozmózos nyomása hogy tör elő gyűlöletként. Közben az élet, még mindig Párizsban, meghozza az írói sikert, még az anyagi sikert is. Háromszobás lakásban laknak, Márai autót tart Párizsban a húszas évek végén.

Németül, meglehet olykor franciául is ír, és idegenben él, de hazája a magyar nyelv, bár a nyelv, az írói kifejezés természetesen sokkal-sokkal több nála, mint a nyelvi tény. Ez írásművészetének, ahogy szereti később a patinás kifejezéseket: „irályának” tradicionális, kifinomult foglalat. De ismétlem, még egyre idegenben marad. Igen, valójában tíz évben telik, míg Budapestre költözik, nem messze attól, ahol a nagy előd és társ, a stílusremeklés egyik mestere, Kosztolányi Dezső is él a budai várnegyed oldalán. Gondoljunk csak bele egy pillanatra: magyar író, aki tíz évet tölt külföldön nem kényszerből, nem politikai okokból, nem tanulmányi célból (ha kezdetben lehetnek is tanulmányi céljai), hanem magamagától él idegenben és ott nem érzi magát idegennek. (Vagy mindenütt idegennek érzi magát, ahogy ezt a pszichológiai tényt az *Egy polgár vallomásaiban* kifejti.) A magyar irodalom ilyesmit nem ismer, ilyesmit nem hallott. Nagy népekkel esetleg előfordulhat, hogy például diplomáciai okokból távol él valaki (St. John Perse, Pessoa), vagy hogy idegen nyelven kezd írni, mint a lengyel-angol Joseph Konrad. De magyar író, nagy termelékenységű,

nagy intenzitású, úttörő formátumú a huszadik század közepén nincs más. Hol van, kiben van meg a kivételes európai tapasztalatnak és ugyanakkor a fellebbezhetetlen hazai kötődésnek ez az egysége? Elképesztő történet ez. Nem hiába kivételes az a lelkesült népszerűség, az az olvasói rajongás, amely az 1930-as években és a '40-es évek elején az író körülvette.

Bár nem ez a célunk, mondjunk valamit erről a méltán magasztalt húsz évnyi műről. Bizonyos, hogy Kosztolányitól Ottlikig és tovább Máraín keresztül vezet a magyar próza egyik legkimunkáltabb útja. Talán a legfontosabb, bár Móricz másféle hagyománya vagy Krúdy kezdeménye prózastílusunkra nézve szintúgy megalapozó. Márai úgy egyezik Kosztolányival, ahogyan különbözik tőle. S az eltérés szempontjából Máraitól Ottlik. Nézzük a jellegzetes Márai–Kosztolányi eltéréseket. Kosztolányi kezdetben szecessziós áradással, fűtött stíldíszítéssel indult, megittasult túlhevítéssel, s csak idővel jut el a mélyreható, olykor drámaian szűkszavú tényekig. Lásd például a *Fürdés* egyszerű, robbanásszerű közlésmódját. Máraiban is jelen van ugyan a nyelvi túláradás – bár nem szecessziós –, melynek a kibontakozása későbbi időszakára, főként a harmincas évek második felére tehető. Művészetében ez stiláris túlfutással növeli beszédmódját, nyújtja mondatait, szövi egybe, egy lélegzetre bekezdéseit, sőt olykor regényfejezeteit is. Mintha operát írna, áriáról áriára halad. S ahogyan Thomas Mann írja meg a maga szellemes körülményeskedésével Putifárné selypegését, úgy ír Márai szinte fejezetnyi terjedelemben, egy nyelvtanilag helytelennek tekintett mondatról, a „látnom kell téged” idézet kibontásával a *Vendégszínház Bolzanóban* című regényében. Így áriásodnak a *Válás Budán*, a *Sirály*, s ahogyan előre haladunk a regények során, a negyvenes évek munkái. Az *Egy polgár vallomásai* azonban időben korábbi, stílusában tartózkodóbb – mint említettük, 1934-ben jelent meg. Amellett minden nagyvonalúsága ellenére is nemcsak formátumában arányosabb, tartalmában is gazdagabb. A stílusnak nemcsak mondatívét képező dallama, árnyaltsága van, hanem a közlésmód mérése szempontjából sebessége is. Oly világos ez. Korántsem mindegy, hogy aprólékosan, körülményes-cirádás díszekkel nyújtva, vagy éppen nagyolva-elhadarva, ugrásokkal homályossá téve mondjuk, amit mondunk. Sőt, még az is tény, hogy a közlésmódnak koronként is változik a sebessége. Nemcsak az írói alkattól függően. Márai, különösen a fiatalabb Márai, ideális közléssebességgel dolgozik. A legszerencsésebbel, azzal, amely a harmincas évekbeli kortárs olvasói réteget a leginkább megkapja. Mozzanatról mozzanatra tartalmasan, de nem hogy fárasztóan, nyögvenyelősen, hanem éppen élvezetesen. Az intellektuális és az esztétikai öröm egybeolvasztott egységével. A Márai-írásmód legalább egy évtizedig csaknem uralkodóvá vált az irodalmi életben. Stílus volt, jellegzetes beszédmód, amelynek közelebbi vagy távolabbi hatása novellákban, publicista művekben, olykor regényekben is felismerhető. És nemcsak az úgynevezett epigonokban. Elvégre ne feledjük, a nagyok, az eredeti tehetségek is hatnak vagy hathatnak egymásra. A kezdőkre, a fiatalabbakra a tapasztaltak, az idősebbek. Bár fordítva is lehetséges, lásd például az oly sokszor

emlegetett, de azért nem egészen biztos érvényű Babits-Illyés viszonylatot. De hogy Márai hatott Szabó Zoltánra, a kiváló falukutatóra és publicistára, a fiatal Örkény novelláira (*Tengertánc*), vagy többek között Szobotka Tibor korai írásaira, az nem vitás. Még azt is meg merném kockáztatni, hogy hatása eleven napjainkban is, Grendel Lajos például érezhetően megtanulta ugyan nem a Márai-modort, hanem a Máraira emlékeztető finom stiláris hajlékonyságot.

De nem a stiláris hatás, az egykor oly eleven irodalmi szerep az, amelyről beszélni szeretnék, hanem a berlini-párizsi sorsforduló ellenpontjáról, az érett nagy író hazai kiközösítésének történetéről. A Márait kiközösítő törekvés a háború idején jelen volt természetesen a németbarát lapokban, az *Egyedül vagyunktól* a *Magyarságig*, és a nyilas lapok bármelyikében. De jelen volt az más szélsőségben is, például az akkori *Magyar Út* vagy *Magyar Élet* folyóiratok szemléletében. Távoli visszhangja ennek a szemléletnek olykor még ma is eleven. A *Kortárs* című folyóirat egyik tanulmánya éppen napjainkban például így értékeli Márait: „A nyelven kívül azonban Márait kevés érzelmi szál fűzi a magyarsághoz. (...) Elég különleges írói képletünk ő (...). Neki köszönhetően van irodalmunknak (...) igazi sznobja és valódi világpolgára. Ami őelőtte nem volt, s őutána aligha lesz lehetséges.” Nem fűzi érzelmi szál a magyarsághoz? Igen, lehet: sznob volt, bizonyos értelemben világpolgár is, de éppen a nyelv szeretetén keresztül eltéphetetlen szálak kötötték a magyarsághoz. Ha nem olvasta volna *A kassai polgárokat*, ha elkerülte figyelmét a *Riport a nemzetnevelés ügyében*, a *Föld, föld*, kénytelen vagyok tiltakozásként legalább egy mondatsort idézni a *Röpiratból*. „A magyarság nemcsak a történelmi múlt jogcímén él itt és követel önálló, független állami létezését az európai erők összjátékán belül – írja Márai – hanem hivatása van. A magyarság jelenti Délkelet-Európában azt a kiegyensúlyozó erőt, melynek hasznos és üdvös kihatásairól semmiféle új európai hatalmi konstelláció nem mondhat le. ...A nyelv a legfőbb bizonyítéka a nemzetnek, sokkal tisztábban és végzetesebben az, mint a vér és a faj. Tiszta fajú nép nincsen ma Európában, ahol évezredek történelmi kalandjai keverték vért és fajtákat, de tiszta nyelvű nemzetek vannak, s nemzet csak ott van, ahol él a nemzeti nyelv öntudata. Él a közéletben, s él mindenek fölött egy nemzet kifejezési szándékában, az irodalomban.” Így, ilyen gondolatoktól vezérelve beszél tovább Márai, nemcsak a *Röpiratban*, hanem például a *Föld, földben* is, melynek a magyarság kiművelése egyik gondosan körvonalazott és vissza-visszatérő problémája.

Ezt a „nemzetietlen” Márait az 1945 utáni időben újra kiközösítő szándék fenyegeti. Elképesztőbb és tragikusabb az előbbinél. Ismerjük azt a hosszas hajtóvadászatot, mely cikkek, pamfletok, glosszák sorával próbálja bekeríteni, s amely a pártsajtó főszerkesztőjének kürtjelére indult. Márai „mondatai fényesek, mint a zöld döglegyek” – deklaráta Horváth Márton. Majd Keszi Imre, Lukács György és hívei által olyan támadáshalmaz keletkezett, mely Márai kinyomtatott könyvét már nem hagyta megjelentetni. Az egykor rajongott író hazájából száműzetésbe kényszerül. 1948 végén el kell hagynia az országot. Tudjuk, mi

történt: egy darabig Olaszországban él, majd az Egyesült Államokban, New Yorkban, San Diegóban. Újabb könyvei ugyan megjelennek az emigrációban – Márainak jellegzetessége az állandó, lázas írói munka –, de otthon minden művét megsemmisítették, az újabb nemzedékek tudatából nevét kitörölni igyekeztek. Mikor sok-sok év után, az irodalmi helyzet bizonyos enyhülésével régi tisztelői kéziratot kérnek tőle, bármilyen mű jogát magyarországi közlésre, megtagadja. Számosan vágnak arra, és kísérelik meg, hogy az irodalmi folytonosság érdekében az úr, az ő kiválasztott helye ne maradjon betöltetlen. Előttünk vannak a levelei. Annyit ír csupán, hogy amíg az orosz csapatok ki nem vonulnak, amíg ellenőrzött demokratikus választás nem lesz, ő hajthatatlan marad. Ez a másik, a végső sorsforduló. Egy nemzet nevében, melynek folytonosságában valahogy élnie kell, egy nemzet nevében adott ezzel a nemmel erkölcsi példát.

Aggastyánként, a változást talán már-már remélve, de el nem érve, 89 éves korában lett öngyilkos. Ugye, olvashattuk róla: „Kevés érzelmi szál fűzi a magyarsághoz.” Az igazság más, alighanem Janus-arcú: élete nagyobb részét külföldön töltötte el, felnőttként nem többet, mint húsz évet élt Budapesten, de ebben a komisz században mégis ő volt az értelmes magyar gondolkozás és az irodalmi nyelv egyik legnagyobb művésze. Távolléte, emigrációja alatt a nyelv volt számára a haza, s most írásaival végleg hazajött, haza, a lehetséges magyar örökkévalóságig.